

Príspevok k interpretácii tzv. masových hrobov z prostredia únětickej kultúry

■ Pavol JELÍNEK

Slovenský archeologický a historický inštitút

Článok sa zaoberá problematikou interpretácie nálezov viacerých skeletov v sídliskových objektoch v dobe bronzovej. Autor uvádza dostupné informácie o tzv. masových hroboch z juhozápadného Slovenska, ktoré porovnáva s ďalšími nálezmi únětickej kultúry zo západnejších oblastí, ako aj s nálezmi z pohrebísk a nasledujúcich stupňov doby bronzovej. Niektoré z nálezov vytvárajú špecifické skupiny (počet, pohlavie, poloha jedincov, resp. iné sledované javy) čo umožňuje vysloviť úsudok, že je možné interpretovať tieto nálezy ako kultové, resp. rituálne, s čiastočným funerálnym významom (napr. ako obety chthonickým silám do podsvetia).

The subject of the article deals with interpretation of the multiple skeleton finds in settlement features during the Bronze Age. The author mentions available information about the so-called collective (mass) graves from the south-western Slovakia and compares them with other contexts of the Únětice culture from its western regions, as well as with the finds from other cemeteries and subsequent periods of the Bronze Age. Some of the finds form specific groups (according to amount, sex, body position, or other observed events) that enable to formulate the assumption about interpretation of these finds as of cultic, or ritual, partially with funerary function (e.g. sacrifices to chthonic powers of the underworld).

Kľúčové slová / Keywords: staršia doba bronzová, skelety v sídliskových objektoch, tzv. masové hroby, polohy tel v objektoch, možnosti interpretácie / Early Bronze Age, skeletons in settlement features, so-called collective graves, position of bodies in the features, possibilities of interpretation

Úvod

Článok vychádza z výsledkov mojej dizertačnej práce (Jelínek 2009), kde som sa venoval problematike skeletov v sídliskových objektoch. Nálezy s viacerými jedincami zo staršej doby bronzovej v nej zaujímajú špecifické miesto. Predbežné výsledky v tejto oblasti bádania som prezentoval v koreferáte na konferencii o staršej dobe bronzovej v Třešti (Daňo/Jelínek 2007). Za poskytnutie nálezových okolností objektu 295 zo Žlkoviec by som rád poďakoval doc. Jurajovi Pavúkovi.¹

Terminológia

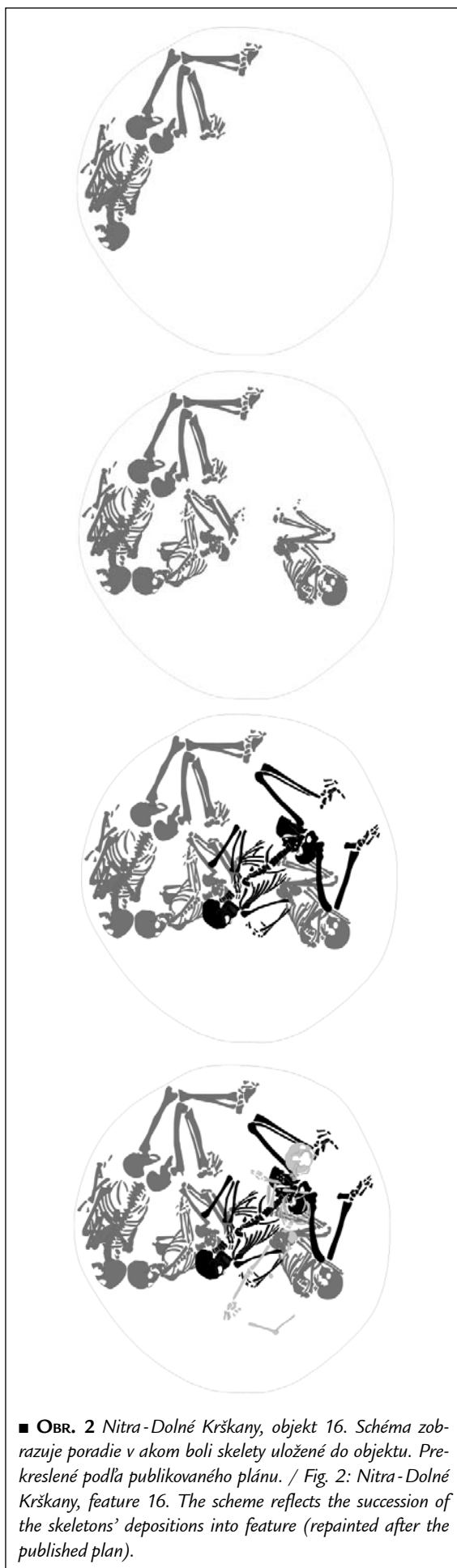
V odbornej literatúre používaný termín „**masový hrob/pohreb**“ (Massengrab, Massenbestattung) alebo „**viachrob**“ (Mehrgrab, Mehrfachbestattung) – obvykle sa používa pri nižšom počte jedincov, najmä ekvivalenty s konkrétnou číslou, napr. trojhrob, štvorhrob a pod.) nie je dostatočne definujúci pre nálezy kumulácií ľudských skeletov v archeológii. Termín „hrob“ predpokladá rituálnu činnosť umožňujúcu (symbolický) prechod mŕtveho na

druhý svet. Pri nálezoch s hromadným výskytom skeletov však nemôžeme vždy s istotou potvrdiť ich funerálny aspekt. Tiež sa môže preukázať dlhodo-bejšie postupné ukladanie skeletov napr. v hrobkách alebo jaskyniach, masové hroby by však mali byť výsledkom jednej, pomerne krátkodobej udalosti. Ako skutočné masové hroby pripadajú do úvahy nálezy z pohrebísk, napríklad dva viachroby z pohrebiska nitrianskej kultúry v Branči (Vladár 1973), alebo unikátny žiarový pohreb dvanástich jedincov, uložený v keramickej zásobnici na pohrebisku lužickej kultúry vo Veľkom Oseku (Hrala 1992). Predstave masového hrobu zodpovedajú aj nepietne nahádzané skelety v jamách, dokladajúce zvýšenú úmrtnosť pri epidémiách alebo pri vojnových konfliktoch. Naopak iné nálezy zo sídlisk hovoria skôr o rituálnych aktivitách spojených s ľudskými obetami, takže nie je možné vo všetkých prípadoch hovoriť o pohreboch. Ale slovné konštrukcie typu „kumulácia pietne/nepietne uložených skeletov v objekte“ a podobne, považujem za príliš ťažkopádne. Preto sa budem pridržať termínu „**tzv. masové hroby**“. V prípade citovaných nálezov však budem používať ich pôvodné označenie, ako boli publikované, t. j. objekt alebo hrob.

■ OBR. 1 Nitra - Dolné Krškany, objekt 16. Podľa Ruttkay 2005. / Fig. 1: Nitra - Dolné Krškany, feature 16 (after Ruttkay 2005).

1 Text bude zároveň publikovaný v rozšírenej verzii v angličtine: P. Jelínek: Contribution to the interpretation of so-called collective graves in the milieu of the Únětice culture. In.: P. Kalábková/B. Kovár/P. Pavúk/J. Šuteková (zost.): Panta Rei. Zborník venovaný doc. PhDr. Jurajovi Pavúkovi, DrSc. Pri príležitosti jeho životného jubilea. Bratislava 2010.

■ **OBR. 2** Nitra-Dolné Krškany, objekt 16. Schéma zobrazuje poradie v akom boli skelety uložené do objektu. Prekreslené podľa publikovaného plánu. / Fig. 2: Nitra-Dolné Krškany, feature 16. The scheme reflects the succession of the skeletons' depositions into feature (repainted after the published plan).

Tzv. masové hroby z JZ Slovenska

Táto skupina objektov je zastúpená nálezmi z Jelšoviec, Nitry-Dolných Krškán, Paty a Žlkoviec. Nálezy z Jelšoviec boli publikované len zmienkovite (Bátora 2000). Zaujímavá je ich pomerne blízka poloha pri pohrebisku a fakt, že obsahovali pietne aj nepietne uložené skelety (ústna informácia J. Bátoru).

V objekte 16 v Nitre-Dolných Krškanoch sa na dne našlo päť skeletov (**Obr. 1 a 2**). Dve deti ležali v skrčenej polohe chrbtom k sebe (3, 5). Na nich ležal v polohe na chrbte s nohami v tzv. žabej polohe a rukami v adoračnom geste mohutný dospelý muž (2). Na ňom (šikmo priečne) bolo uložené ďalšie dieťa (1). To jediné malo na sebe aj dobové ozdoby – bronzové záušnice a náhrdelník – nákrčník z kančích klov (jedna časť na krku vpredu a druhá vzadu). Pri týchto telách sa na okraji jamy našlo ešte jedno telo v polohe na bruchu (4). Antropologický materiál veľmi precízne vyzdvihol a spracoval J. Jakab (2005). Kostra 1 patrila 6–7ročnému chlapcovi, na pravej strane mal otvor po perimortálnom zranení hrotitým predmetom; kostra 2: 40–50ročný muž; kostra 3: 10–13ročný chlapec; kostra 4: 20–30ročný muž; kostra 5: 7–9ročná dievča(?).

Objekt z Nitry-Dolných Krškán nálezca datuje do nitrianskej kultúry, ale podľa nálezov (datovaný je len kovovými krúžkami) môže byť datovaný nielen do nitrianskej, ale taktiež do únětickej kultúry (za ústnu informáciu ďakujem J. Bátorovi). V blízkosti sa našiel aj izolovaný hrob dieťaťa v skrčenej polohe bez nálezov (Ruttka 2004, 153).

Na pohrebisku únětickej kultúry v Pate (Cheben 1999) bol medzi dvoma skupinami hrobov preskúmaný trojhrob č. 33 (**Obr. 3**). V pôdoryse sa rysoval ako tmavý flak oválneho splošteného tvaru. Smerom ku dnu sa jama kónicky rozširovala a pri dne mala takmer kruhový pôdorys. Svojím celkovým tvarom tak pripomína zásobnicové jamy únětickej kultúry. Na rovnom dne sa nachádzali rituálne uložené kostry troch jedincov. Pri severovýchodnom okraji jamy sa nachádzala kostra A uložená v skrčenej polohe na pravom boku, hlavou orientovaná na juhovýchod. V južnej časti jamy ležala kostra B v polohe na chrbte s hornými končatinami skríženými na hrudi a s dolnými končatinami ostro zohnutými v kolenách tak, že päty sa takmer dotýkali oblasti panvy, hlavou orientovanou smerom na sever. V strede jamy sa nachádzala v tzv. žabej polohe kostra C. Ležala na chrbte s rukami ohnutými v lakťoch, pričom predlaktia smerovali popri lebke na sever a nohami ohnutými v kolenách do strán, pričom päty sa takmer stretávali. Kostra C ležala pravou nohou na kostre B. Pri lebke kostry A sa nachádzala jednoduchá drôtená náušnica a pri rebrách drôtený prsteň, v okolí lebky kostry C ležali štyri drôtené záušnice so spätnou slučkou a zvyšky náhrdelníka pozostávajúceho z drôtených špirálok, trubičiek a schránok ulitníkov. Okrem spomenutých predmetov sa v jame na dne nachádzal črep

■ **OBR. 3** *Pata, hrob č. 33. Autorova ideálna rekonštrukcia uloženia tiel v objekte podľa popisu R. Daňa (2002). / Fig. 3: Pata, grave 33. The author's ideal reconstruction of the skeletons' deposition in feature (after description by R. Daňo 2002).*

z väčšej hrubostennej nádoby a v zásype niekoľko drobných črepov (Daňo 2002, 71). Podľa antropologického určenia patrila kostra A juvenilnej žene, a kostry B a C dvom neurčeným jedincom vo veku 18-25 rokov (Miklíková, Z. *in prep.*).

V blízkosti pohrebiska nitrianskej kultúry v Žlkovciach bolo zistených päť zásobných jám tvaru zrezaného kužela s nepočetnou a nevýraznou keramikou zo staršej doby bronzovej (**Obr. 4**). V jednej (objekt 295) boli na dne tri ľudské kostry mladistvých individuí (Pavúk 1984, 176). Kostra 1, stratigraficky najmladšia, bola uložená na pravom boku, s pohľadom k západu. Trupom ležala na pravom boku, panva v polohe na chrbte. Ľavá ruka bola ohnutá pred tvár. Pravá ruka ležala pod trupom, predlaktím išla cez panvu kostry 2 a prsty boli v oblasti hrudníka medzi rebrami. Dolné končatiny boli mierne ohnuté dopredu a predkolenia oboch nôh pritiahnuté úplne k stehnám, ako zviazané. Prekrývajú dolné končatiny kostry 2. Kostra 1 bola uložená ako posledná. Trupom pokrývala kostru 3. Panva spočívala tesne pri lebke kostry 3. Hrudníkmi ležali pri sebe a lebka kostry 1 ležala v blízkosti kostry 3.

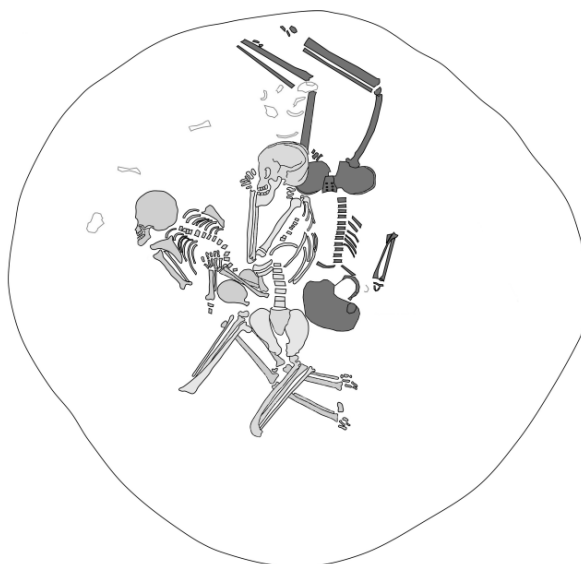
Kostra 2 ležala lebkou na pravom boku, s pohľadom k západu. Trup a panva v polohe na bruchu boli mierne ohnuté k východu. Ľavá ruka bola zložená pred trupom, predlaktie pritiahnuté a smeruje k mandibule. Pravá ruka je pod trupom natiahnutá až pod panvu. Dolné končatiny sú mierne pokrčené a spočívajú pod končatinami kostry 1.

Kostra 3 ležala lebkou na pravom boku s pohľadom k východu. Trup bol v polohe na chrbte, rebrá ležali súmerne vedľa chrbtice. Panva tiež ležala v polohe na chrbte. Mierne pokrčené dolné končatiny siahali až k okraju jamy, chodidlá boli rozrušené. Pravá ruka bola v lakti silne ohnutá, predlaktie paralelne

s ramenom siahalo k mandibule. Ľavá ruka bola pod trupom a kostrou 1.

Pri kostre 2 boli dve kľúčne kosti. Pri nohách kostry 3 boli zvieracie kosti. Pri lebke kostry 1 ležalo ľudské rebro, ďalšie pri ľavom humere.

Dve kostry boli v slabo skrčenej polohe, tretia mala nohy zvrátené dozadu, zrejme bola zviazaná do kozelca, alebo mohol byť jedinec zabitý v pokľaku priamo v jame. Kostra 3 ležala na chrbte s mierne pokrčenými nohami. Ruky mala ohnuté dohora, jedna však zrejme ležala pod trupom, nejde teda o adoračné gesto ako v prípade jedinca z Krškán. Pozoruhodné je najmä adoračné gesto a žabia poloha oboch centrálnych kostier z Nitry-Dolných Krškán a z Paty. Ruky v podobnej polohe nie sú na súdobých pohrebiskách časté. Vyskytla sa v hrobe v Quedlinburgu a v sídliskovom objekte v Brne-Slatine (Brauer/Petzschmann/Trummer; Kos 2006, 137, obr. 1). Z mimoúnětickej oblasti je známa z pohrebiska wieselburgskej kultúry v Rusovciach v hrobe 8 (Bóna 1975, 239, plan 30).

■ **OBR. 4** *Žlkovce, objekt č. 295. / Fig. 4: Žlkovce, feature 295.*

Tzv. žabia poloha je príznačná pre jamovú kultúru (Bátora 2006, 188-190 s literatúrou). Zaujímavé je, že uvedené prípady (Bátora 2006, 189, obr. 133) majú ruky uložené na bruchu, resp. pozdĺž tela, ruky v adoračnom geste absentujú. Tie však nachádzame v masovom hrobe v Schleinbachu (Lauermann 1992, 196; Weninger 1954), kde ležal na chrbte s rozťahnutými nohami 30-40ročný muž s rukami v adoračnom geste, pod ktorým ležali tri deti v extrémne skrčenej polohe (**Obr. 6**). Obdobne v staršom náleze z Rajhradu, ktorý je len s výhradami datovaný do staršej doby bronzovej (Čížmár/Dočkalová et al. 1993, 53; Salaš 1990), ležal v centrálnej polohe na bruchu s rozťahnutými, vystretými nohami a rukami v adoračnom geste dekapitovaný muž. Lebka ležala po pravej strane. Okrem tohto muža tu ležali ďalšie štyri kostry, z toho jedna detská a kostra

■ **OBR. 6** Schleinbach objekt. Podľa Weninger 1954. / Fig. 6: Schleinbach feature (after Weninger 1954).

prasaťa. Nohy dekapitovaného muža ležali krížom cez kosť ležiacu na chrbte vo vystretej polohe. Taktiež pohodená kosť 2 (9ročné dieťa) v objekte 6 datovanom do věteřovskej kultúry z Velkých Pavlovíc (*Stuchlíková/Stuchlík/Stloukal 1985*) je uložená v žabej polohe, ale bez adoračného gesta. Krížom cez jej trup ležali kosti nôh naznak hodenej kostry 1 (30 až 40ročná žena).

Preloženie tela cez telo predstavuje zrejme ďalší rituálny prejav. V Nitre-Dolných Kráňanoch bolo cez kosť muža v žabej polohe šikmo krížom preložené dieťa s náhrdelníkom z kančích klov. Pričrne preložená bola v mohyle v Leubingene nielen kosť dieťaťa cez mužskú kosť, ale aj prestížne kusy hrobovej výbavy ako sú sekery a dýky (*Hansen 2002*). Uvedené nálezy pokladám za doklad prelínania sa kultúrnych vplyvov sledovanej oblasti medzi východom a západom v staršej dobe bronzovej, nielen v materiálnej, ale aj duchovnej kultúre (*Bátora 2006*). Deti, ktoré sa nachádzajú v uvedených hrobdoch, zrejme zastávajú úlohu obetí pri pohrebných obradoch, i keď názory na interpretáciu sa rôznia. Napr. môže ísť o popravu celej rodiny za prečin, ktorého sa ako jediný plnoprávny predstaviteľ dopustil muž (*Salaš 1990, 291*). Takisto je možné, že ide o rituálny pohreb významného jedinca, akým mohla byť aj žena, ako napr. v objekte 398 v Jelšovciach. Ešte významnejší nález v sídliskovej jame bol odkrytý v Tešeticích-Kyjovicih (*Čížmář/Dočkalová et al. 1993*), kde sa pod kameným závalom našla kosť dospeléj ženy s náhrdelníkom z kamenných perál a zo skamenelín a kostených korálikov, dvaja nedospelí jedinci – chlapec a dievča, a neúplná kosť novorodenca. Ďalej kosť psa a ďalšie prílohy. Kosť 13ročného chlapca bola v hornej časti porušená, telo nebolo zasypané okamžite po uložení. Na nohách mala vhozený veľký plochý kameň.

Kosť 17ročného dievčaťa ležala tvárou dolu v polohe na bruchu. Kostí asi 3 mesačného novorodenca ležali roztrúsené, časť z nich sa našla v nádobe prevrátenej hore dnom. Kosť 25–30ročnej ženy ležala obďaleč od ostatných v skrčenej polohe na bruchu, čiastočne rozrušená. Z objektu pochádzali početné črepy a zvieracie kosti.

Tzv. masové hroby zo západnej oblasti únětickej kultúry

Okrem spomínaných moravských nálezov z Tešetic-Kyjovic a Rajhradu pribudli najmä v posledných dekádach nové nálezy tzv. masových hrobov.

Dôkladne spracovaný bol aj nález skeletov, ktoré sa preskúmali v susediacich objektoch 508 a 510 na sídlisku únětickej kultúry v Blučine, polohe Padělky u boží muky (*Salaš 2003*). Oba objekty boli tesne vedľa seba, v hornej časti čiastočne prepojené. V objekte 508 ležala pohodená kosť asi 35ročného muža. Skelet ležal natiahnutý na chrbte stočený do oblúku pozdĺž kruhovej steny jamy. Vo vedľajšom objekte 510 pri juhozápadnom okruhu jamy ležal v hĺbke 40–60 cm detský skelet asi ročného dieťaťa. Dieťa ležalo na chrbte tvárou hore a trupom na chrbte. Na dne jamy v hĺbke 60–80 cm v severnej časti jamy boli zistené tri ľudské skelety v rade za sebou, orientované v smere juh–sever. Išlo o kosť ženy vo veku okolo 45 rokov a dvoch detí vo veku 4 roky a novorodenca do šiestich mesiacov, ktoré ležali pred ňou. Žena a krajné dieťa (novorodenec) ležali na chrbte, dieťa v strede ležalo na chrbte s nohami prikrčenými do X, čiastočne pod kolenami ženy. V oblasti krku spočívalo osem schránok kelnatiek z náhrdelníka. V západnej časti jamy ležal takmer zvislo postavený polkruhovitý kameň. Ďalších päť kameňov bolo zostavaných po okraji jamy (*Pašková 2009*).

Na Cezavách v Blučine v objekte č. 5/85 bolo nájdených okolo sedemsto zlomkov ľudských kostí, pochádzajúcich z jedenástich detí a jedného dospelého. Všetky kosti boli roztrieštené a niektoré z nich niesli stopy opálenia alebo boli celkom prepálené. Na niektorých častiach sánok a dlhých kostiach bolo zistené rezanie, ale aj iné násilné zásahy a stopy obhrýzania psami. Prieskum kostných pozostatkov svedčí o rituálnych procesoch (*Salaš 1990, Salaš 2007, 30, 31*).

V Otniciach bolo nájdených päť skeletov (*Lečbých 2005, 248, 249; Výzkumy 2006, 243*).² Išlo o tri ženy a dve deti. Štyri kosti boli v spodnej časti, v hornej sa nachádzali rozhádzané kosti jednej z žien.

Zo starších nálezov je výnimočný objekt preskúmaný M. Chleborádom (1928, 21) v Marefoch v polohe Člupy. V kruhovitej jame ležala pri západnom okraji kosť v skrčenej polohe na ľavom boku. Okrem nej tam ležali kosti alebo ich časti a tri ďalšie lebky, všetky pri okraji jamy, na východnej, juhovýchodnej

2 Za ďalšie informácie ďakujem autorovi výskumu M. Lečbychovi.

a južnej strane. Pri hlave kostry ležala nádobka a po okraji jamy boli ďalšie štyri nádoby. Okrem toho sa v objekte našli kúsky bronz, hladidlo a kamený hrot šípu. V jame nebol zachytený zásah do objektu, takže nie je isté, či išlo o následné pochovávanie alebo o jednorazovú činnosť. Pre obidva varianty interpretácie nachádzame paralely na pohrebiskách. V Blučine bolo v plytkej jame nahádzaných šesť jedincov. Išlo o muža?, dve ženy a tri deti (*Ludikovský 1963; Stloukal 1963*). Podobne ako v Schleimbachu ležal v objekte veteřovskej kultúry v Hulíne 25-30ročný muž a dve deti. Muž ležal v skrčenej polohe na ľavom boku. Ruky mal skrížené na hrudi, nohy boli skrčené, členkami pri sebe, nedá sa vylúčiť, že bol zviazaný. Deti boli vo veku tri a päť rokov. Staršie dieťa bolo zviazané (*Dočkalová 1992*). Podobne ako z objektu 398 z Jelšovíc, alebo Těšetíc-Kyjovic pochádza z objektu únětickej kultúry v Tvarožnej skelet dospelé ženy a troch detí vo veku 5-9 rokov. Žena a jedno dieťa mali dva drôtené šperky, z ostatných dvoch detí sa dochovali len dolné končatiny (*Mikulková/Stuchlík/Vitula 1996, 145*). Šesť jedincov s rôznou orientáciou, dve ženy, muž a tri deti ležali v plytkej misovitej jame v Blučine (*Stuchlíková/Stuchlík/Stloukal 1985; Salaš 1990, 282*). Štyri skelety v natiahnutej polohe boli na dne zásobnej jame v Znojme (*Salaš 1990, 286*). Traja jedinci boli v zásobnej jame únětickej kultúry v Lovčičkách (*Salaš 1990, 282; Pašková 2009, 18*). Dvaja muži a žena pochádzajú z objektu 3 zo Slavkova u Brna. Muž a žena ležali v skrčenej polohe, z tretieho jedinca sa zachovala len lebka (*Horáľková-Enderová/Štřof 2000, 14; Dočkalová/Svenssonová 2000, 42n*). V Němčiciach nad Hanou sa malo nachádzať niekoľko hromadných „pohrebov“ (*Salaš 1990, 283*). Dva staršie objekty s niekoľkými jedincami sú z Vážan nad Litavou. V oboch prípadoch je možno zachytená dekapitácia, ide však o staršie nálezy bez dôkladnej terénnej dokumentácie a antropologického vyhodnotenia (*Čížmář 2005*).

Okrem staršieho nálezu zo Schleimbachu pribudli v posledných dvoch desaťročiach z územia Dolného Rakúska ďalšie nálezy tzv. masových hrobov. V Ketlasbrunne bola preskúmaná odpadová jama, na ktorej dne ležali kostrové zvyšky štyroch individuí, muža, ženy, dieťaťa a jedna lebečná kalota ďalšej ženy. Pri dieťati, ako súčasť kroja, boli nájdené dve kostené ihlice (*Huysza/Sauer 1992*). Skelety boli porušené a našli sa na nich stopy ohrýzania zvieratami. Na dvoch jedincoch boli stopy ubodania (*Winkler/Schweder/Sänger 1991*). V Herzogbirbaume bolo v objekte únětickej kultúry preskúmaných šesť skeletov. Ležali v polkruhu po obvode jamy, čiastočne v skrčenej polohe, poukladaný na sebe. Niektoré kosti boli opálené. Skelety ležali na vrstve črepov, ale niektoré črepy boli aj na, resp. medzi kosťami. V strede bola mocná vrstva popola a balvan. Antropologické určenie nebolo vykonané, kosti patrili pravdepodobne žene, štyrom mladistvým a dieťaťu (*Lauermann 2007*).

Jedným z posledných nálezov únětickej kultúry v Čechách je nález z Bělušic v okrese Most. V sídliskovej

jame bolo desať jedincov v anatomickej i druhej polohe. V jame bola zistená pohodená kostra ženy a muža v skrčenej polohe. Dva detské skelety boli skrčené a ležali v antipodickej polohe voči mužovi. Dva nekompletné detské skelety ležali prehodené cez ženu. Pri ostatných skeletoch bola zistená ich nekompletnosť, resp. torzovitosť. V zásype sa okrem črepov zistila bronzová dýka. Antropologická analýza preukázala u muža vek 35–45 rokov, u ženy 40–55 rokov. Celkovo bolo v objekte zistených osem detí vo veku 2,5 až 16 rokov. Násilné zásahy neboli zistené na žiadnom z jedincov (*Hlavová/Půlpán 2005*). Tri skelety v jednom objekte, dva detské a jeden dospelý pochádzajú z Prahy-Bubenče. Šesť skeletov sa našlo v Kolíne (*Salaš 1990, 282, 283*). Sedem jedincov v skrčenej polohe pochádza zo staršieho nálezu z Hlízova (*Pašková 2009, 18*). Z Čiech pochádza viac správ o nálezoch s hromadným uložením skeletov. Žiaľ, údaje sú často tak skromné, že nie je možné odlíšiť, či ide o regulérne hroby alebo telá v sídliskových jamách (prehľadné súpisy v *Hásek 1958; Jelínková/Sláma 1959*). Nie je isté, do ktorej kategórie zaradiť dva nálezy z Turska. V prvom boli traja mužskí jedinci ležiaci na sebe v mierne skrčenej polohe. Dvaja boli orientovaní hlavou na juh a jedna opačne. Jedna z kostí s orientáciou na juh mala hlavu oddelenú od trupu. Lebka bola uložená temenom do väčšieho hrnčeka, ktorý bol položený do miesta, kde by mala ležať hlava v súhlase s anatomickou polohou. Vedľa boli ďalšie tri nádoby. Štvrtá nádoba bola umiestnená pri hlave jedinca orientovaného na sever. V druhom prípade išlo o akési ossárium, kde boli tri čiastočne dislokované kosti a množstvo kostí z najmenej štyroch ďalších jedincov.

Uloženie hlavy do nádoby môže byť špecifickým regionálnym prvkom v českej únětickej kultúre. Vyskytlo sa v hrobe 10 v Blšanoch, kde ležala dospelá osoba v skrčenej polohe. Lebku mala sčasti uloženú v miske. Pri nohách bola lebka a neúplné zvyšky kostry nedospelého, resp. individua mladšieho veku. V hrobe bolo ešte ďalších päť nádob (*Pleinerová 1960, 490*). Analógie tohto zvyku uvádza autorka z viacerých západoeurópskych lokalít. Z Loun sa v porušenom hrobe nachádzali tri lebky, jedna uložená v miske. Miska bola obrúsená, aby sa do nej lebka vošla. Podľa antropologického určenia mali byť v hrobe najmenej štyria jedinci. Je teda otáznosť, či ide o regulérny hrob. Z Horných Počerníc a z Hrdel u Litoměříc ide o dva hroby s dvomi jedincami, z ktorých jeden mal hlavu v miske. Zmienka o hrobe s lebku v nádobe je aj z Novej Vsi u Kralúpa (*Pleinerová 1960, 513n*). Tento zvyk by mohol, podobne ako hroby v pitthoi alebo urny, symbolizovať nejakú náboženskú predstavu, napr. nádoba je lonom, do ktorého sa vracia mŕtve telo (*Vachůt 2005, 94*). Tento jav však má asi aj sociálny význam, keďže je v rámci jedného viachrobu priradená len jednému jedincovi.

K možnostiam interpretácie

Niektoré tzv. masové hroby v zásobníkoch sa našli v blízkosti pohrebísk (Jelšovce, Žlkovce). Na

pohrebisku v Pate sa našlo pätnásť sídliskových objektov, ktoré zrejme boli integrálnou súčasťou pohrebiska a s najväčšou pravdepodobnosťou slúžili počas rôznych rituálov súvisiacich so samotným pochovávaním (Daňo 2002, 74). V obilných jamách staršej doby bronzovej sa často stretávame s javom ich sekundárneho využitia na deponovanie nálezov, ktoré má rituálny charakter. Podľa skladby obsahu jam môžeme uvažovať o nekrvavých, ale aj krvavých zvieracích alebo ľudských obeťach (Blučina). Len veľmi všeobecne je možné ich spájať s poľnohospodárskymi kultami orientovanými k božstvám vegetatívnych a plodivých síl, teda k božstvám telurickej a chthonickej podstaty. Situovanie depozitných reliktov týchto rituálov v zásobných jamách tomu dobre zodpovedá – obety skončili v podzemnom priestore ovládanom božstvami zeme a podsvetia (Čížmář/Salaš 2005, 166). Je teda pravdepodobné, že pri ľudských obeťach, kde nutne nemuselo dochádzať k antropofágii, splyvali tieto rituály s rituálom pohrebným. Teda výsledným efektom bolo (pietne?) uloženie tela do jamy (aj s výbavou?), ktoré je archeologickými metódami nerozlišiteľné od regulárneho pohrebu.

Masové pohreby zo staršej doby bronzovej poznáme aj z pohrebísk, napr. z Branča pochádzajú dva (Vladár 1973). V podstate vychádzajú z tradícií kultúry so šnúrovou keramikou, ako dokladajú obdobné nálezy napr. z Köschingu so štyrmi jedincami (Tilman/Rieder 1992).

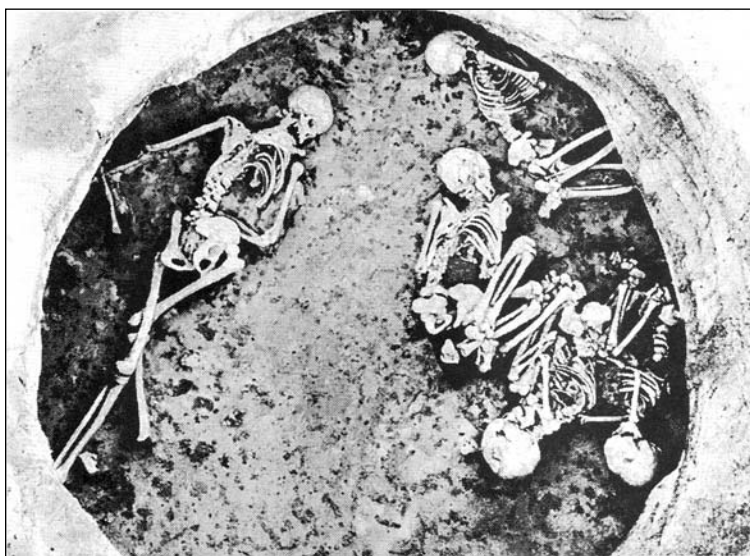
Tieto nálezy môžeme podľa počtu jedincov nazývať viachrobmi alebo masovými hrobmi, pretože okrem vyššieho počtu jedincov sa od ostatných hrobov na pohrebiskách ničím nelíšia. Otázku ich zloženia by mohla pomôcť zodpovedať genetická analýza, aká bola vykonaná na dvoch hrobách s viacerými jedincami v nemeckom Eulau, kde boli dva hroby so štyrmi telami, jeden trojhrob a jeden dvojhrob. Vo viacerých prípadoch boli zistené stopy násilnej

smrti, obranné zlomeniny, rozbité lebky a žena z dvojhrobu 90 mala v bedrovom stavci pazúrikový hrot šípu. V hrobe 99 sa nachádzala žena vo veku 35–50 rokov, muža vo veku 40–60 rokov a dve deti vo veku 4–5 a 8–9 rokov. Polohy muža a ženy v hrobe zodpovedajú zvykom ľudu so šnúrovou keramikou, pri deťoch sa pochovávajúci od úzusu odchýlili a uložili ich každé tvárou k rodičovi – mladšie k matke, staršie k otcovi. Analýza mitochondriálnej DNA potvrdila vzťah matka – dieťa u ženy a oboch chlapcov, DNA chromozómu Y zasa vzťah otec – dieťa u muža a chlapcov.

V druhom štvorhrobe bola uložená žena vo veku 30–38 rokov a tri deti vo veku 0,5–1, 4–5 a 7–9 rokov. Žena ležala na ľavom boku, najmenšie dieťa bolo uložené oproti nej na pravom boku. Za chrbtom bol na pravom boku, hlavou pri nohách ženy, skelet staršieho dieťaťa – chlapca, ktorý mal pri hlave kamennú sekeru. Posledné dieťa – dievča bolo na ľavom boku, hlavou pri chlapcových nohách. Genetické testy preukázali, že dve odrastené detské obeti, starší chlapec a mladšie dievča, boli pravdepodobne súrodenci. Žena, ktorá s nimi ležala v hrobe však nebola ich matka. Napokon to naznačuje poloha ich kostí. Riadi sa úzusom, ani jedno z týchto detí neležalo tvárou k žene. Podľa všetkého to bola buď ich príbuzná z otcovej strany, najpravdepodobnejšie teta alebo nevlastná matka. Chlapec bol pochovaný ako dospelý muž so záhrobným darom v podobe kamennej sekery. Mohol tak predstavovať titulárnu hlavu domácnosti po otcovej smrti. Kostra najmenšieho dieťaťa sa nedala geneticky určiť, mohlo však ísť o ženinu dieťa. Situácia na pohrebisku je interpretovaná ako pohreb rodinných príbuzných vyvraždených pri nepriateľskom útoku (Haak et al. 2008). Takéto rodinné uloženie môžeme predpokladať aj najmenej v troch zo štyroch hromadných hrobov (hroby 1, 4, 16) z pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Gemeinlebarne, kde boli pochovaní vždy jeden muž a jedna žena s jedným až štyrmi deťmi. V hrobe 4 však bol pochovaný starší pár s tromi deťmi a jedným mladistvým jedincom. V hrobe 12 boli uložení dvaja dospelí muži, žena a dieťa (Weninger 1954, 23). Aj na pohrebiskách sa však pri regulárnych masových hrobách nachádzajú príklady, ktoré sú anomálne. Napr. z Března u Loun pochádza únětický hrob štyroch jedincov, ktorí boli rozštvrtení v jednej rakve (Pleiner a kol. 1978, 370).

Pri niektorých tzv. masových hrobách zo sídlisk, sledujeme uloženie/pohodenie dospelého jedinca spolu s deťmi, alebo nižšie postavenými jedincami (Nitra-Dolné Krškany, Schleimbach, Hulín, Hulín U Isidorka, Těšetice-Kyjovice, Tvarožná, Jelšovce 398 – Obr. 5, Otnice, Herzogsbirbaum, Praha-Bubeneč).

Poznáme aj sídliskové nálezy tzv. masových hrobov, ktoré sa odlišujú od nálezu z Nitry-Dolných Krškán a k nemu uvedených analógií. Pozorujeme v nich časté „rodinné“ zloženie jedincov, ako sú

■ Obr. 5 Jelšovce, objekt 398. Podľa Batora 2000. / Fig. 5: Jelšovce, feature 398 (after Batora 2000).

páry mužov a žien obklopené deťmi (objekty 184, 369, 528 z Jelšoviec; Blučina - Padělky u boží muky; Kettlasbrunn; Bělušice). Nemusi však byť isté, že ide o rodinné zväzky, je možné, že ide o rodinu v symbolickej rovine. Podobne ako v prípade jedincov opačného pohlavia v rituálnych „dvojhrobch“ na sídliskách doby bronzovej (Jelínek 2009, 72n) by mohlo ísť o usmrtených predstaviteľov rituálnych hieros gamos (Podborský 2006, 143; Salaš 2007, 31). Deti by tak mohli byť symbolom plodnosti. V Nitre-Dolných Krškánach boli kostry chlapca a dievčaťa uložené chrbtami k sebe, uloženie v pároch boli aj niektorí jedinci vo Veľkých Pavliciach (Stuchlíková/Stuchlík/Stloukal 1985).

Okrem toho poznáme aj nálezy, ktoré nezvýrazňujú svojím uložením niektorého z jedincov, ani netvoria zložením výraznejšiu skupinu (napr. Žlkovce). Často však ide o staršie alebo antropologicky nevyhodnotené nálezy.

V niektorých sú pozorované dodatočné porušenia zotretých tiel alebo priamo postupné ukladanie do toho istého objektu. Tieto nálezy skôr hovoria o opakovanom využití na rituálne, resp. pohrebné účely. Budúce bádanie uvedenej problematiky si bude vyžadovať dôkladnú publikáciu nálezových okolností, antropologické, ale aj iné prírodovedné analýzy, najmä DNA.

Pod dojmom nálezů z Eulau by sa mohlo zdať, že aj pertraktované nálezy zo sídlisk sú hroby obetí bojových stretov a nájazdov. Tzv. kultúrna jama alebo zásobnica by v takomto prípade slúžila ako provizórna hrobová jama. Tomu však odporuje niekoľko dôvodov. Najvážnejším je „skladba“ nálezov. Kombinácia jedincov podľa pohlavia, atypické uloženie niektorých tiel, uloženie niektorých tiel pietne (v niektorých prípadoch atypicky pietne) spolu s pohodenými jedincami indikujú, že išlo o zámerný výber jedincov umiestnených v objekte. Taktiež fakt, že sa v priestore únétiquej kultúry stretávame takmer s identickými prípadmi (najčastejšie sú „rodinné“ zloženia – muž, žena, niekoľko detí, potom žena a niekoľko detí alebo muž a niekoľko detí), ktoré dovoľujú úvahu, že išlo o zvyky rozšírené v celej únétiquej oikumene, pravda s regionálnymi odchýlkami. Preto dochádzalo k identifikovaným kombináciám výberu jedincov umiestnených do objektov nie je dnes možné určiť. Snáď šlo o akési „predpisy“ ku konkrétnej rituálnej potrebe.

Záver

Interpretácia tzv. masových hrobov v obilných jamách sa môže javiť problematická. Pretože sa spolu s rôznymi násilnými zásahmi, zväzovaním a pod. vyskytujú aj doklady pietneho, niekedy atypického uloženia alebo zaobchádzania (vloženie misky pod hlavu), domnievam sa, že je možné interpretovať tieto nálezy ako kultové, resp. rituálne, s čiastočným funerálnym významom (napr. ako obety chthonickým silám do podsvetia). Podobne sa môžu

vysvetľovať aj niektoré kostrové nálezy jedincov z mladšej a neskorej doby bronzovej.

Starobronzové tzv. masové hroby, ktoré z juhozápadného Slovenska najlepšie reprezentujú nálezy z Nitry - Dolných Krškán, Paty a Žlkoviec vyčleňujú spolu s uvedenými analógiami (najvýraznejšie tu vystupujú nálezy zo Schleimbachu a Hulína), špecifickú „východoúnětickú“ skupinu medzi ostatnými súvekými masovými hrobmi a nálezmi z kultových objektov (napr. Branč, Nižná Myšľa, Spišský Štvrtok). Podľa nálezových okolností sa zdá, že môže ísť o významných jedincov usmrtených v rámci vegetatívno-chtonického rituálu doprevádzaných ľudskými obeťami ďalších jedincov (Salaš 1990, 291). Dojem obete vegetatívno-chtonickým božstvám umocňuje aj uloženie do jam v tvare obilného sila. Obety významných mužov sú známe aj z mytológie (Frazer 1994).

Použitá literatúra a internetové pramene

- Bátora 2000 – J. Bátora: *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. Teil 2.* Kiel 2000.
- Bátora 2006 – J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006.
- Bóna 1975 – I. Bóna: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.* Budapest 1975.
- Brauer/Petzschmann/Trummer – J. Brauer/U. Petzschmann /C. Trummer: *Die Grabungen an der B6n 2003 bis 2005.* In: http://www2.archlisa.de/grabungen/b6n_neu/indexneu.htm
- Čížmář 2005 – M. Čížmář: Sídlištní objekty s lidskými pohřby únětické kultury z Vážan nad Litavou. *Pravěk* NŘ 15, 2005, 233-247.
- Čížmář/Dočkalová et al. 1993 – Z. Čížmář/M. Dočkalová et al.: Unikátní nález hromadného pohřbu v sídlištní jámě ze starší doby bronzové v Těšeticích-Kyjovicích, okr. Znojmo. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university - E* 38. Brno 1993, 15-58.
- Čížmář/Salaš 2005 – Z. Čížmář/M. Salaš: Rituální depozita v zásobních jamách únětické kultury z Hrádku (okr. Znojmo). *Pravěk* NŘ 15, 2005, 127-180.
- Daňo 2002 – R. Daňo: *Pohrebný rítus únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku.* Dizertačná práca. Nitra 2002 (AÚ SAV Nitra).
- Daňo/Jelínek referát – R. Daňo/P. Jelínek: Objekt 16 z Nitry - Dolných Krškán. Pokus o interpretáciu. XX. Mezinárodní konference „Starší doba bronzová v českých zemích a na Slovensku“. 9. – 12. října 2007, Třešt u Jihlavy. Nepublikovaný referát.
- Dočkalová 1992 – M. Dočkalová: Věteřov triple burial from Hulín. *Anthropologie* 30, 1992, 59-65.
- Dočkalová/Svessonová 2000 – M. Dočkalová/M. Svessonová: Pohřebiště a sídliště únětické kultury – antropologická zpráva. In: M. Čížmář (red.): *Pravěk Supplementum* 6-7. Brno 2000, 36-52.
- Frazer 1994 – J. G. Frazer: *Zlatá ratolest.* Praha 1994.
- Haak et al. 2008 – W. Haak et al.: Ancient DNA, Strontium isotopes, and osteological analyses shed light on social and kinship organization of the Later Stone Age. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America.* November 25, 2008, vol. 105, no. 47.
- Hansen 2002 – S. Hansen: „Übersstattungen“ in Gräbern und Horten der Frühbronzezeit. In: J. Müller (Hrsg.):

- Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: Muster sozialen Wandels? Bonn 2002, 151–173.
- Hásek 1958 – I. Hásek: Úněticer Mannengräber mit allmählich in die Erde gebetteten Bestattungen aus Böhmen und Mähren. Epitymbion Roman Haken, Praha 1958, 38–43.
- Hlavová/Pálpán 2005 – J. Hlavová/M. Pálpán: Hromadný kostrový pohřeb únětické kultury z Bělušic, okr. Most. Česká antropologie 55, 2005, 45–50.
- Horáková-Enderová/Štof 2000 – P. Horáková-Enderová/A. Štof: Pohřebiště a sídliště kultury únětické ze Slavkova u Brna, okr. Vyškov. In: M. Čížmář (red.): Pravěk Supplementum 6-7. Brno 2000, 9–91.
- Hrala 1992 – J. Hrala: Die Massenbestattung auf dem Brandgräberfeld der lausitzer kultur in Velký Osek. Archeologické rozhledy 44, 1992, 524–537, 681–682.
- Huysza/Sauer 1992 – H. Huysza/F. Sauer: Kettlasbrunn. Fundberichte aus Österreich 30, 1991, Wien 1992, 250.
- Cheben 1999 – I. Cheben: Starobronzové sídlisko a pohřebisko v Pate. AVANS 1997, 1999, 66–67.
- Chleborád 1928 – M. Chleborád: Poslední archaeologické výzkumy na Bučovsku. Pravěk 1927 – 8. Brno 1928.
- Jakab 2005 – J. Jakab: Antropologický posudok č. 15678/2005. Uložené na AÚ SAV v Nitre. Nitra 2005.
- Jelínek 2009 – P. Jelínek: Nálezy skeletov v sídliskových objektoch – ich interpretácia a význam. Dizertačná práca uložená na KA UKF Nitra. Nitra 2009.
- Jelínková/Sláma 1959 – Z. Jelínková/J. Sláma: Hromadné pohřby únětické kultury v Tursku u Prahy. Archeologické rozhledy 11, 1959, 323–334.
- Kos 2006 – P. Kos: Brno (k. ú. Slatina, okr. Brno-město). Přehled výzkumů 47, 2006, 137.
- Koutecký 1990 – D. Koutecký: Skeletal „burials“ in the pits of knovíz settlements in Bohemia. Anthropologie 28, 1990, 175–188.
- Lauermann 1992 – E. Lauermann: Sonderbestattungen der frühen Bronzezeit im Weinviertel nieder Österreich. Prehistorische Zeitschrift 67, 1992, 183–200.
- Lauermann 2007 – E. Lauermann: Fundbericht KG Herzogbirbaum, MG Großmugl, VB Korneuburg. In: www.urgeschichte.com/6/content/documents/Fundbericht-herzogbirbaum2007.pdf
- Lečbych 2005 – M. Lečbych: Otnice (okr. Vyškov). Přehled výzkumů 46, 2005, 248, 249.
- Ludíkovský 1963 – K. Ludíkovský: Výzkum keltského pohřebiště v Blučině (okr. Brno-venkov). Přehled výzkumů 1962, 1963, 44–45.
- Miklíková, Z. in prep. – Z. Miklíková: Antropologická analýza pohřebiska zo staršej doby bronzovej v Pate. Slov. Archeol. Nitra.
- Mikulková/Stuchlík/Vitula 1996 – B. Mikulková/S. Stuchlík/P. Vitula: Pohřby na únětických sídlištích v Podolí a Tvarožné. Pravěk NŘ 6, 1996, 139–156.
- Pašková 2009 – M. Pašková: Dva kostrové pohřby z lokality Blučina - „Padělky u Boží muky“. Bakalárska práca. Brno 2009 (ÚArchMuz FF MU Brno).
- Pavúk 1984 – J. Pavúk: Štvrtý rok výskumu sídliska lengyelskej kultúry v Žlkovciach. AVANS 1983, 1984, 175–177.
- Pleiner a kol. 1978 – R. Pleiner a kol.: Pravěké dějiny Čech. Praha 1978.
- Pleinerová 1960 – I. Pleinerová: Únětické pohřebiště a osada v Blšanech u Loun. Památky archeologické 51, 1960, 488–526.
- Podborský 2006 – V. Podborský: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno 2006.
- Ruttkay 2004 – M. Ruttkay: Záchranný výskum v Nitre-Dolných Krškanoch. AVANS 2003, Nitra 2004, 153–155.
- Salaš 1990 – M. Salaš: Únětická sídlištní jáma s lidskými kosterními pozůstatky na Cezavách u Blučiny. Památky archeologické 81, 1990, 275–307.
- Salaš 2003 – M. Salaš: Blučina (okr. Brno-venkov). Přehled výzkumů 44, 2003, 223, 224.
- Salaš 2007 – M. Salaš: Lidské oběti jako projev agresivity v době bronzové. Živá archeologie. (Re)konstrukce a experiment v archeologii 8/2007, 2007, 27–34.
- Stloukal 1963 – M. Stloukal: Antropologický rozbor koster z Blučiny. Přehled výzkumů 1962, 1963, 45–48.
- Stuchlíková/Stuchlík/Stloukal 1985 – J. Stuchlíková/S. Stuchlík/M. Stloukal: Ein Veteřov – Massenbegräbnis aus Velké Pavlovice. Anthropologie 23, 1985, 51–68.
- Tilmann/Rieder 1992 – A. Tilmann/K. H. Rieder: Eine schnurkeramische Mehrfachbestattung aus Kösching. Das archäologische Jahr in Bayern 1992, 1993, 44, 45.
- Vachút 2005 – P. Vachút: Několik poznámek k vypovídací hodnotě dětských pohřbů na nekropolích starší doby bronzové. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university M8-9 2003-2004, Brno 2005, 89–99.
- Vladár 1973 – J. Vladár: Pohřebiska zo staršej doby bronzovej v Branči. 1973.
- Výzkumy–Ausgrabungen 2006 – Výzkumy–Ausgrabungen 1999–2004. M. Čížmář/K. Geislerová (ed.), Brno 2006.
- Winkler/Schweder/Sänger 1991 – E. Winkler/B. Schweder /K. Sänger: Die Skelette aus der frühbronzezeitlichen Siedlungsgrube von Kettlasbrunn in Niederösterreich. Kriminalfall, Hinrichtung, oder soziales Außenseitertum? Archeologica Austriaca 75, 1991, 79–105.
- Weninger 1954 – J. Weninger: Frühbronzezeitliche Skelette aus Schleinbach in Niederösterreich. I. Teil. Eine seltsame Mehrbestattung aus Schleinbach. Archeologica Austriaca 16, 1954, 28–66.

Summary

The article is based on the results of the author's PhD thesis (Jelínek 2009), which turns attention to the skeletons found in the settlement features. Within this field of interest take the special place the Únětice features with the remains of multiple human skeletons. In terminological part of this PhD thesis, the author suggests to use the term of “so-called collective graves” for the finds of cumulated human skeletons, because the funerary intention of skeletons' deposition in the settlement features, especially in so-called grain pit, can not always be attested.

In the territory with the Únětice culture occurrence, we meet with practically identical cases, therefore it's possible to assume, that it was concerned the customs extended in all the Únětice culture with the regional variations. Wherefore gave out to the indentified combinations of individuals' selection located in features, it's not possible to determine. Most often are „family” constitution – man, woman, children; then woman and some of children; or man and some of children, alternatively adult individuals with the lower social status.

In some cases, we can think over the regional variations as well. So-called collective graves of the Early Bronze Age that are in the south-western Slovakia best represented by the contexts from Nitra-Dolné Krškany, Pata, and Žlkovce mark (together with analogies from which the most distinctive are those from Schleinbach and Hulín) a specific “eastern Únětice group” among other contemporary collective graves and finds from the cultic feature. According to finding situations it seems they could represent the important individuals killed by a vegetative-chthonic ritual accompanied by human sacrifices of other individuals. Theory of sacrificing to vegetative-chthonic gods is supported also the deposition of sacrifices to the pits of a grain silo shape. Sacrifices of important men are also known from mythology.

■ Mgr. Pavol Jelínek, PhD.

SAHI o. z., Vajnorská 8, 831 03 Bratislava

pavol.jelinek@gmail.com